

Ю.Я. Рассмакін *

КОМПЛЕКС СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ с. ЖОВТНЕВЕ (ПОКРОВСЬКЕ) В БАСЕЙНІ р. МОЛОЧНОЇ

Опубліковано середньовічні поховання, п'ять з яких утворювали компактний ґрунтовий могильник, а два інших, які супроводжувалися кінцями, були оточені ровами.

Ключові слова: половці, ґрунтовий могильник, посуд, пірофілітові вироби, датування.

Вступ

У 1981 році Запорізька новобудовна експедиція ІААН України (кер. В.В. Отрошенко) продовжувала дослідження курганів у зоні будівництва Північно-Рогачицької зрошувальної системи, досягнувши берегів р. Молочна та її притоків. Першими були досліджені 13 курганів, які розміщувалися кількома групами з півночі на південь, уздовж краю плато правого берега невеликої р. Куркулак, притоки р. Чингул. Остання, у свою чергу, південніше впадала в Молочну. Паралельно курганам, уздовж лівого берега р. Куркулак, знаходилося с. Жовтневе Токмакського р-ну Запорізької обл. (з 2016 року — с. Покровське) (Отрошенко и др. 1981, с. 38—95) (рис. 1). Серед різночасових поховань, починаючи від доби енеоліту, був досліджений комплекс середньовічних поховань, який, на погляд автора, вимагає окремої публікації, виходячи з обставин його знаходження і складу інвентарю (Отрошенко и др. 1981, с. 59—65).

Опис поховань

Поховання знайдені під час дослідження досить великої ділянки біля підніжжя курганів 7 та 11 доби бронзи, які знаходилися на відстані 30 м один від одного. На розораній поверхні були помітні підвищення, які особливо виділялися за рахунок заглибин біля підніжжя курганів, що утворилися під час будівництва останніх (рис. 2, 1, 2). Ці підвищення були умовно позначені як кургани 8, 9 та 10. Курган 8 мав вигляд продовгуватого насипу, розтягнутого зі сходу на захід, завдовжки 42 м і завширш-

ки 25 м. З півдня від нього, майже зливаючись, знаходилося підвищення кургану 9, а з південного сходу, розділене невеликою улоговиною від кургану 9 — насип кургану 10. Висота підвищень була меншою за 0,3 м від рівня поля (0,4 м до материкового суглинку від умовного «0», позначеного на кургані 8). Загальну картину ускладнювало багаторічне розорювання цієї території разом з курганами 7 та 11. На території, що знаходилася між курганами 7 та 11, були закладені траншеї до рівня суглинку, у результаті чого був виявлений комплекс середньовічних поховань (рис. 2, 3).

Курган 8. Це ґрунтовий могильник, в якому досліджено п'ять поховань (1—5). Вони були розміщені дугою, приблизно на однаковій відстані одне від одного, тому можна припускати, що в первісному вигляді поховання на поверхні могли якось позначатися, зокрема, виходячи з того, що два з них (2 та 3) мали кам'яні заклади, які перекривали вхід до підбоїв (рис. 2, 3).

Поховання 1 (рис. 3, 1—2) — знаходилося за сім метрів на північ і за 14 м на захід від умовного «0», який був встановлений у точці максимальної висоти підвищення кургану 8. Поховання здійснене в могилі з підбоем. Вхідна яма прямокутної форми, орієнтована по лінії північ — південь, із незначним відхиленням на захід. Довжина ями становила 2,05 м, ширина — 0,9 м, глибина — 0,3 м від рівня суглинку (0,7 м від «0»). Уздовж східної сторони ями знаходився підбій, дно якого на 0,3 м глибше за дно вхідної ями — 0,6 м (1,0 м від «0»). Підбій овальний, завдовжки 2,2 м і завширшки 0,9 м.

Кістяк дорослої людини лежав на дні в решітчастому гробовищі, яке збереглося у вигляді коротких поперечних дощок, з'єднаних через рівні проміжки за допомогою пазів із довгими повздовжніми лагами. На дні зафіксовано 10 дощок, стільки ж залишків від вертикальних бокових уздовж східної стінки гробовища, які знаходилися між дошками дна. Ширина дощок складала 10 см. Довгі лаги ще гіршої збереженості, ніж дошки стін та дна, були квадратними в перетині, із пазами для кріплення дощок. Від верхньої частини гробо-

* РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

Рис. 1. Місце знаходження с. Жовтневого (з 2016 — с. Покровське)

вища знайдені лише окремі фрагменти на кістках скелету. Реконструйована довжина гробовища становить 1,75 м, ширина — 0,45 м.

Скелет лежав на спині, у випростаному положенні, головою на південь. Права рука випростана вздовж тіла, ліва — зігнута в лікті, кистю покладена на живіт. У районі пояса знайдені два добре підігнаних один до одного шиферні кільця (1) та залізне кільце під ним (2). Під тазом виявлені невеликі фрагменти погано збереженого текстилю (тасьма?). На дні фіксувався тлін білого кольору.

Опис знахідок:

1. Шиферні кільця (пірофілітовий сланець) рожевого відтінку, поверхня добре заглажена. Діаметр 2,5 см, діаметр отвору 1,7 см (рис. 3, 4—5).

2. Залізне кільце, кругле в перетині, діаметр 1,5 см (рис. 3, 3).

Поховання 2 (рис. 4) — знаходилося за 18 м на захід від «0». На рівні суглинку (0,4 м від «0») знайдені шматки граніту, за якими можна встановити, що вони в первісному вигляді були закладом до підбою. Вони лежали в один ряд по лінії південний схід — північний захід. Максимальні розміри каменів не перевищували 0,20 × 0,25 м (поверхня каменів фіксувалася із глибини 0,20—0,25 м від умовного «0»). Уздовж закладу та під ним знаходився погано збережений кістяк дитини, який лежав, можливо, на спині, у випростаному положенні, хоча ліва нога підігнута в коліні, головою на північний захід. Кістки рук відсутні. Череп лежить на лівому боці. Не виключено, що, можливо, скелет був розвернутий на лівий бік. Інвентар відсутній.

Поховання 3 (рис. 5) — знаходилося за 8,5 м на північний захід від «0» (8,0 м на схід від поховання 1). Конструкція аналогічна похованню 2. Залишки закладу із гранітів, завдовжки 1,0 м, виявлені на рівні суглинку (0,4 м від «0»). Вони лежали в один ряд, у напрямку північ—південь, поверхня каменів фіксувалася вже з глибини 0,2 м. Під закладом, дещо східніше, уздовж нього лежав кістяк дитини, випростаний на спині, головою на південь. Кістки лівої руки не збереглися, права рука зігнута в лікті під прямим кутом, і була покладена на живіт. Інвентар відсутній.

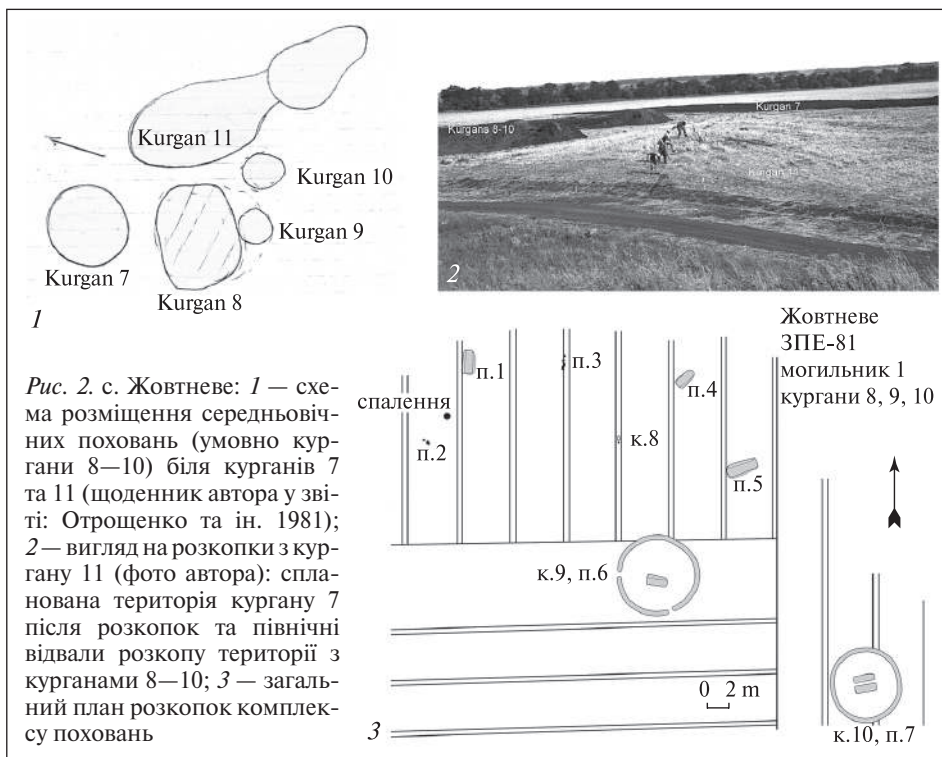

Рис. 2. с. Жовтневе: 1 — схема розміщення середньовічних поховань (умовно кургани 8—10) біля курганів 7 та 11 (щоденник автора у звіті: Отрошенко та ін. 1981); 2 — вигляд на розкопки з кургану 11 (фото автора): спланована територія кургану 7 після розкопок та північні відвали розкопу території з курганами 8—10; 3 — загальний план розкопок комплексу поховань

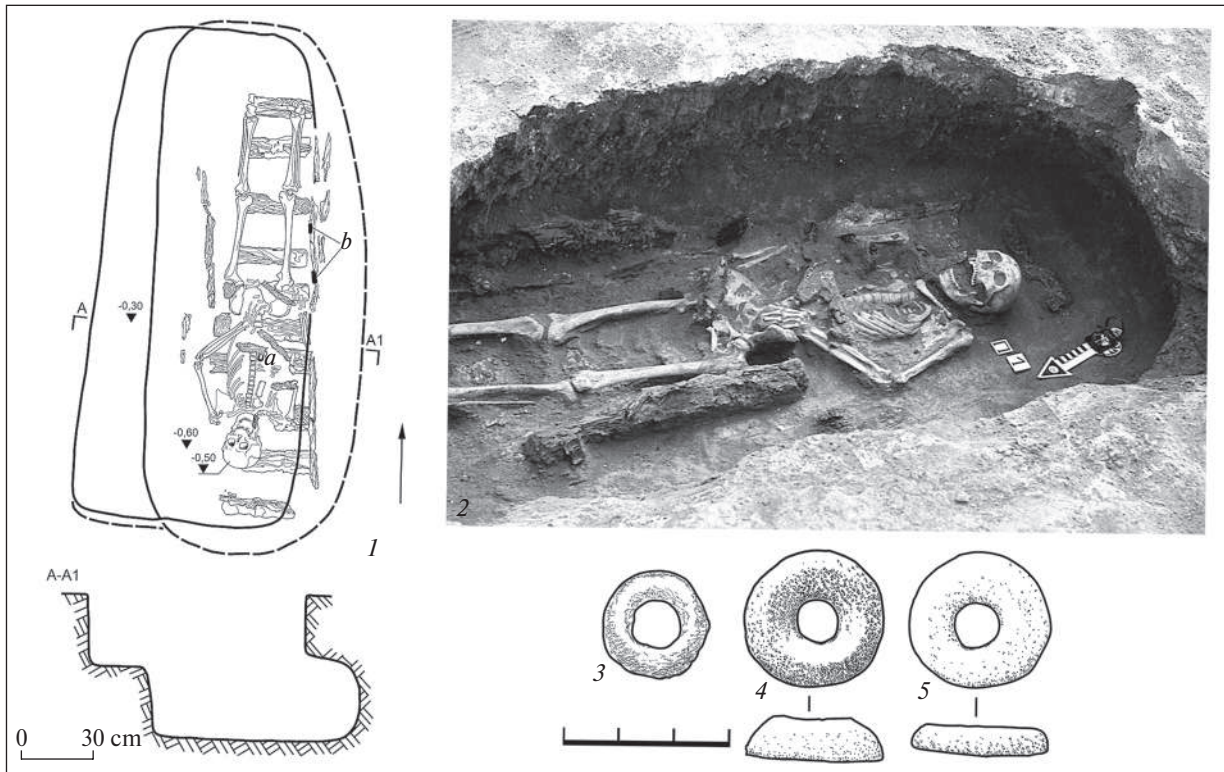

Рис. 3. Курган 8, поховання 1: 1— план та перетин поховання (а — кам'яні кільця та залізне кільце; b — пази в дерев'яні деталі); 2 — загальний план поховання (фото автора); 3 — залізне кільце; 4—5 — пірофілітові кільця

Поховання 4 (рис. 6) — знаходилося за вісім метрів на північний схід від «0» (11 м на схід від поховання 3). Поховання знаходилося в ямі з виступами. Яма неправильної прямокутної форми, орієнтована за лінією південний захід — північний схід. Довжина ями складала 1,65 м, ширина у південно-західній частині — 0,8 м, а в овалінішій — 0,6 м. На глибині 0,2 м від рівня суглинку (0,6 м від «0») вздовж довгих стін ями були залишені виступи, завширшки від 0,1—0,2 м уздовж південно-східної стінки, до 0,08—0,05 м уздовж північно-західної стінки, де виступ займав лише 2/3 довжини останньої. Нижче виступів яма набувала більш правильної прямокутної форми із заокругленими кутами, завдовжки 1,65 м і завширшки 0,6 м. На виступах зафіксовані залишки перекриття з дерев'яних дощок, яке пізніше впало на похованого. Перекриття було двошарове. Нижній шар складався з поперечних дощок, завширшки до 10 см, а верхній шар складався з повздовжніх дощок такої ж ширини, які лежали безпосередньо на поперечних.

Скелет дорослої людини лежав на спині, але дещо розвернутий на лівий бік, череп трішки піднятий, схилений до лівого плеча, орієнтований головою на південний захід. Ліва рука випростана, права зігнута під прямим кутом і по-

кладена кистю на живіт. Права нога випростана, а ліва підігнута в коліні¹. Дно дещо піднімається в напрямку до голови. Дно ями знаходилося на глибині 0,55 м (0,95 м від «0»). Біля голови 0,45 м (0,85 м від «0»). Інвентар відсутній.

Поховання 5 (рис. 7) — знаходилося за 12 м на схід-південь-схід від «0» (9 м на південь-схід від поховання 4). Поховання знаходилося в ямі

¹ Можливо, що положення поховання 2 було тотожним цьому похованню.

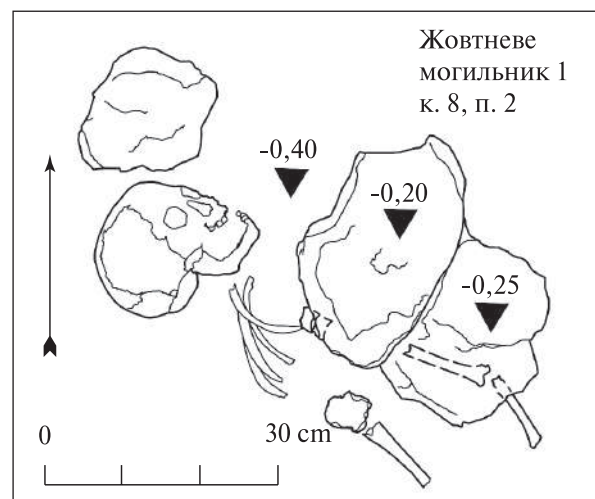

Рис. 4. Курган 8, поховання 2

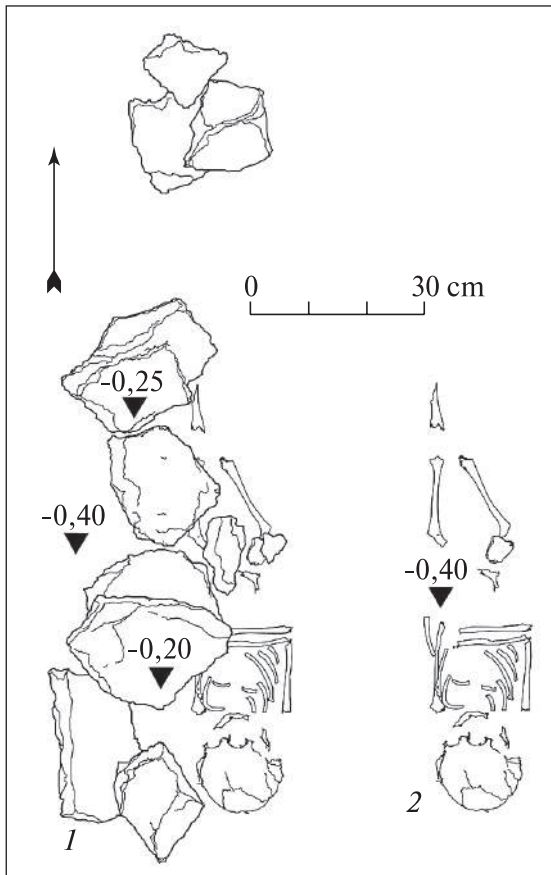

Рис. 5. Курган 8, поховання 3

з підбоям. Вхідна яма, видовжено-прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Довжина ями складала 3,35 м, ширина — 0,9 м, глибина — 0,15 м у суглинку (0,55 м від «0»). Підбій заходився вздовж південно-східної стінки ями. Він мав прямокутноподібну форму, завдовжки 2,35 м і завширшки 0,8 м, дно на 0,15 м нижче від дна ями знаходилося на глибині 0,3 м (0,7 м від «0»). Поховання пограбоване. У заповненні підбою зустрічалися окремі кістки скелета та череп. Крім того, був знайдений фрагмент головного убору (1). Зустрічалися також фрагменти дерева.

Скелет дорослої людини без черепа зберіг своє первинне положення. Він лежав випростано на спині, орієнтований на південний захід. Ліва рука випростана вздовж тіла. Права плечова кістка лежала вздовж тіла, а променеві та права частина тазу були зміщені. Одна із променевих кісток була відсутня, як і фаланги пальців цієї руки. Також зміщена частина ребер.

Опис знахідок:

1. Фрагмент бронзової з позолотою дужки, зробленої з тонкої пластини від головного убору, сильно деформована.

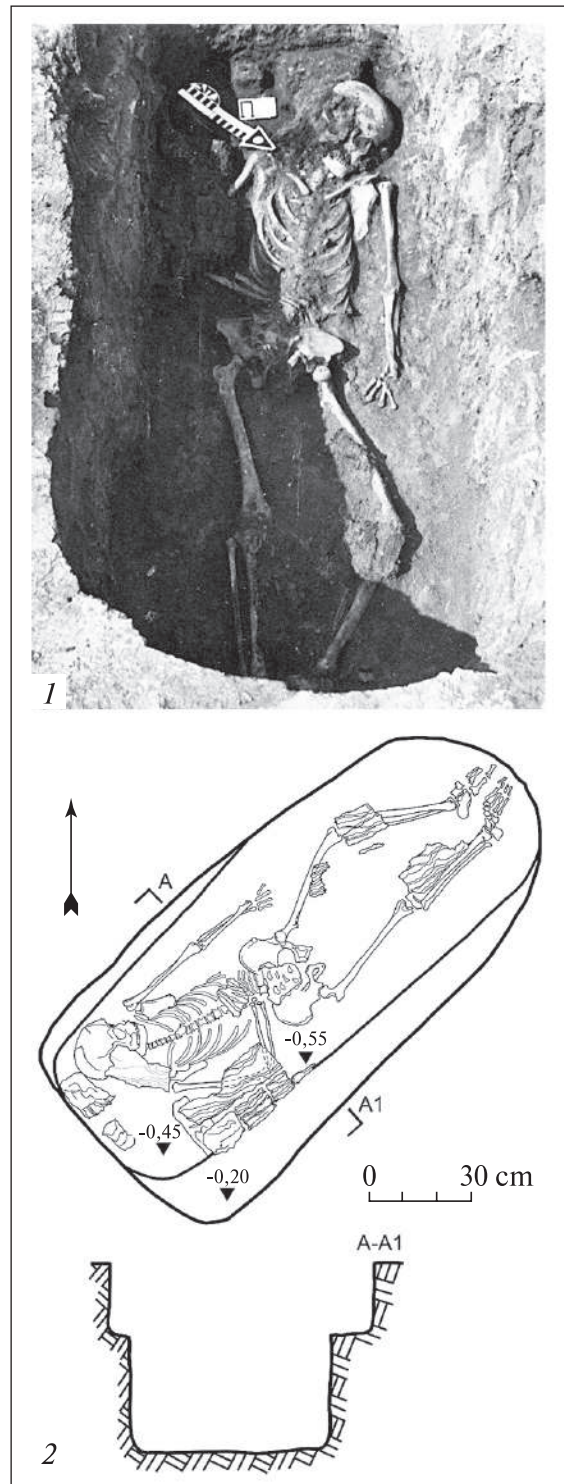

Рис. 6. Курган 8, поховання 4: 1 — фото автора; 2 — план та перетин

Окрім поховань, за три метри на північний схід від поховання 2, по прямій лінії, яка вела до поховання 1, зафіксовані залишки вогнища на рівні суглинку (0,4 м від «0»), в якому були знайдені дуже дрібні і сильно перегорілі кістки, вуглики та попел. Суглинок був пропечений.

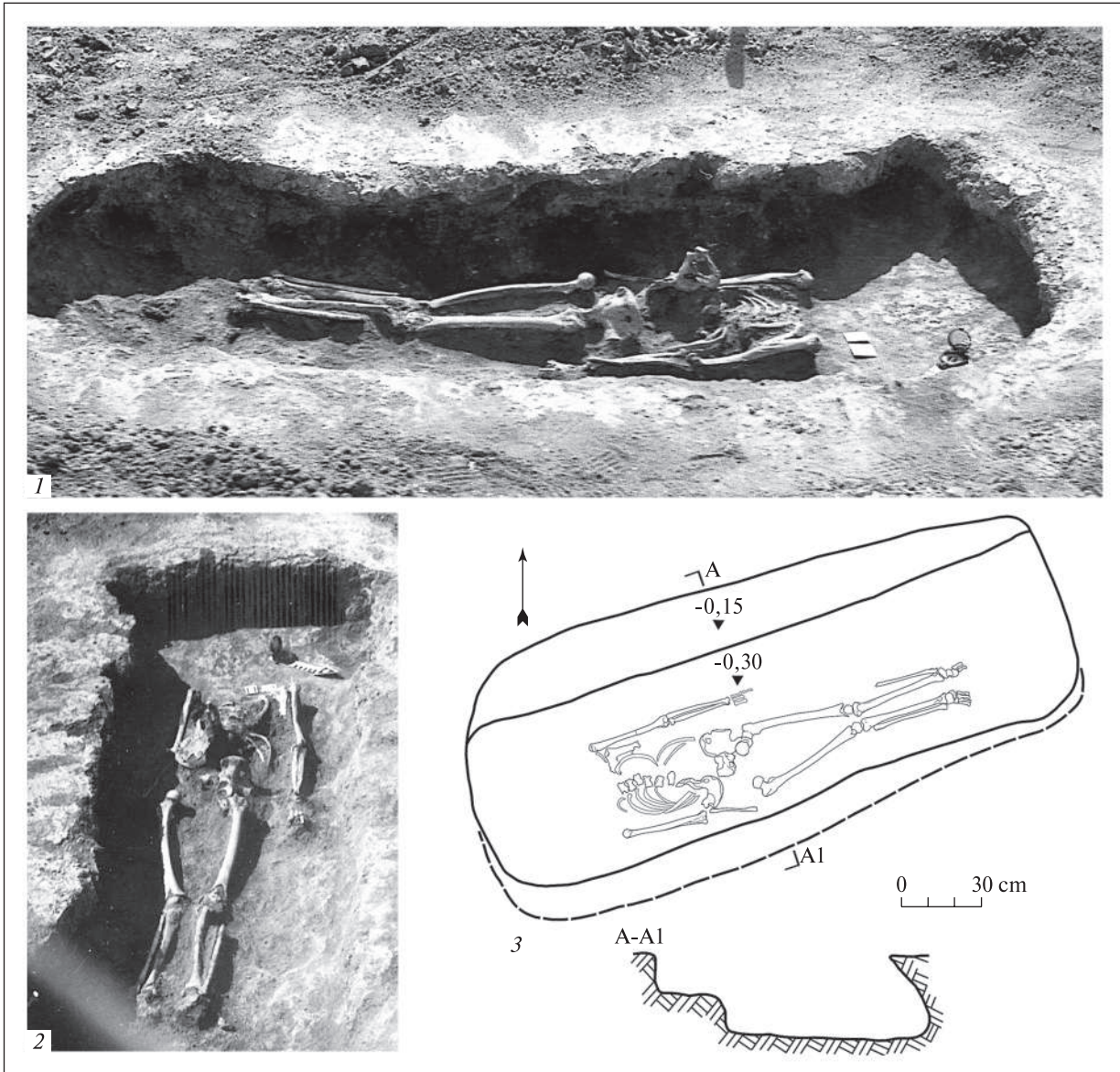

Рис. 7. Курган 8, поховання 5: 1–2 — фото автора; 3 — план та перетин

ний до червоного кольору. Діаметр вогнища досягав 0,6 м.

Курган 9. Насип кургану мав приблизний діаметр 10 м.

Суглинок залягав на глибині 0,4 м, давня поверхня не фіксувалася. Центральне поховання 6 було оточене правильним круглим ровом, який мав дві перемички в західній та південно-східній частинах (рис. 8). Ширина рову на рівні суглинку становила 0,4 м, глибина — 0,3 м. Дно пласке, стінки звужувалися до дна. Внутрішній діаметр рову 7,2 м, ширина проходів 0,6 м.

Поховання 6 (рис. 9, 1–4) знаходилося в центрі майданчика, оточеного ровом (13 м від «0», встановленого на кургані 8). Здійснене в ямі з

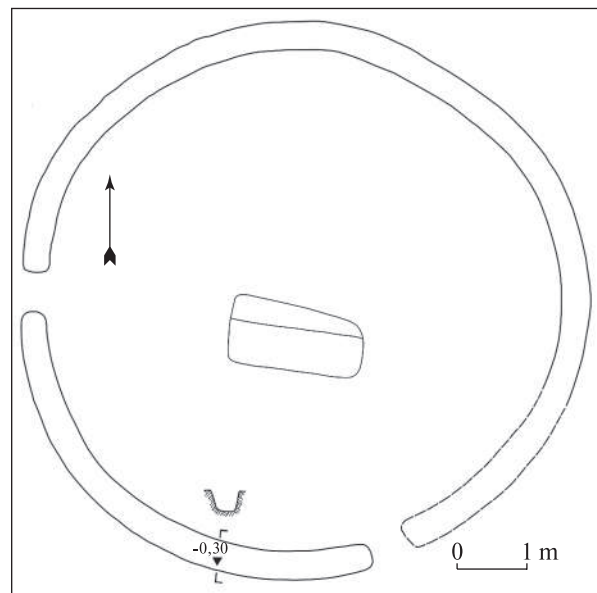

Рис. 8. Курган 9, рів навколо центрального поховання 6

Рис. 9. Курган 9: 1—4 — поховання 6 (фото автора; плани та перетин); 5 — горщик із заповнення

підбоек². Яма із заокругленими кутами, орієнтована по лінії захід — схід. Довжина ями складала 1,9 м, ширина з підбоек — 0,95 м, у вузьчій частині — 0,8 м. На глибині 0,1 м (0,5 м від «0») лежала задня частина скелета коня з підігнутими кінцівками. Передня частина зруйнована під час пограбування. Кінь був орієтова-

ний на захід. Із лівої сторони, біля ребер коня, були знайдені дуже поганої збереженості залишки залізних стремен. Під ребрами також знайдені залишки органіки (повсті?), скоріш за все, від пітника під сідлом. Під кістками коня, у заповненні підбою, на глибині 0,35 м (0,75 м від «0») був знайдений горщик (1). На глибині 0,3 м (0,7 м від «0») уздовж північної стінки вхідної ями був залишений виступ, завширшки в західній частині 0,35 м, у східній — 0,2 м.

Підбій тієї ж довжини, що й яма, завширшки 0,6 м і завглибшки 0,15 м від рівня виступу (0,85 м

² Під час розкопок автор, враховуючи погану збереженість стінок підбою, помилково вирішив, що поховання було здійснене в ямі з виступом, і відзначив це у звіті.

від «0»). Скелет дорослої людини був зміщений під час пограбування. Верхня частина сильно порушена і кістки переміщені разом із черепом. Кістки ніг, хоч і зміщені, але зберегли майже первинне положення. Похований спочатку лежав у випростаному положенні, головою на захід.

Опис знахідок:

1. Ліпний плоскодонний горщик, верхня частина якого оформлена у вигляді «ойнохої», тобто з носиком-зливом. З протилежної сторони від нього до вінця прикріплена дугоподібна, досить широка, пласка в перетині, ручка, яка дещо піднімається над краєм вінця. Нижня частина ручки прикріплена в місці, де плічка переходять у тулуб. Поверхня горщика чорного кольору, на плічках помітні розчоси. Висота горщика складає 15 см, діаметр вінця — 9,5 см, дна — 8,0 см, ширина ручки — 3,5 см (рис. 9, 5).

Курган 10. Насип кургану мав діаметр приблизно вісім-дев'ять метрів, суглинок залягав на глибині 0,4 м, давня поверхня не фіксувалася. Центральне поховання 7 було оточене правильним кільцевим суцільним ровом, внутрішнім діаметром сім метрів, ширина рову становила 0,4 м на рівні суглинку (рис. 10). Дно рову пласке, стінки звужувалися до дна.

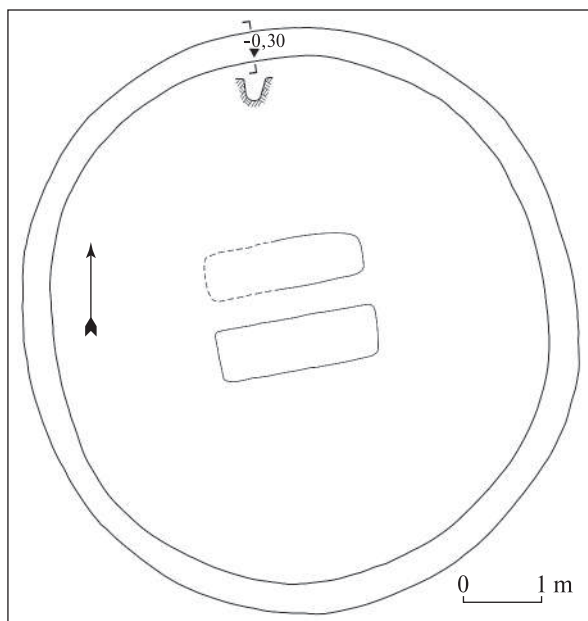

Рис. 10. Курган 10, рів навколо центрального поховання 7

Поховання 7 (рис. 11) знаходилося в центрі ділянки, оточеної ровом (34 м на південний схід від «0»). Скелет дорослої людини лежав у ямі видовжено-прямокутної форми, орієнтованій по лінії захід—схід. Довжина ями 2,1 м, ширина 0,7 м, глибина 0,5 м (0,9 м від «0»). Де-

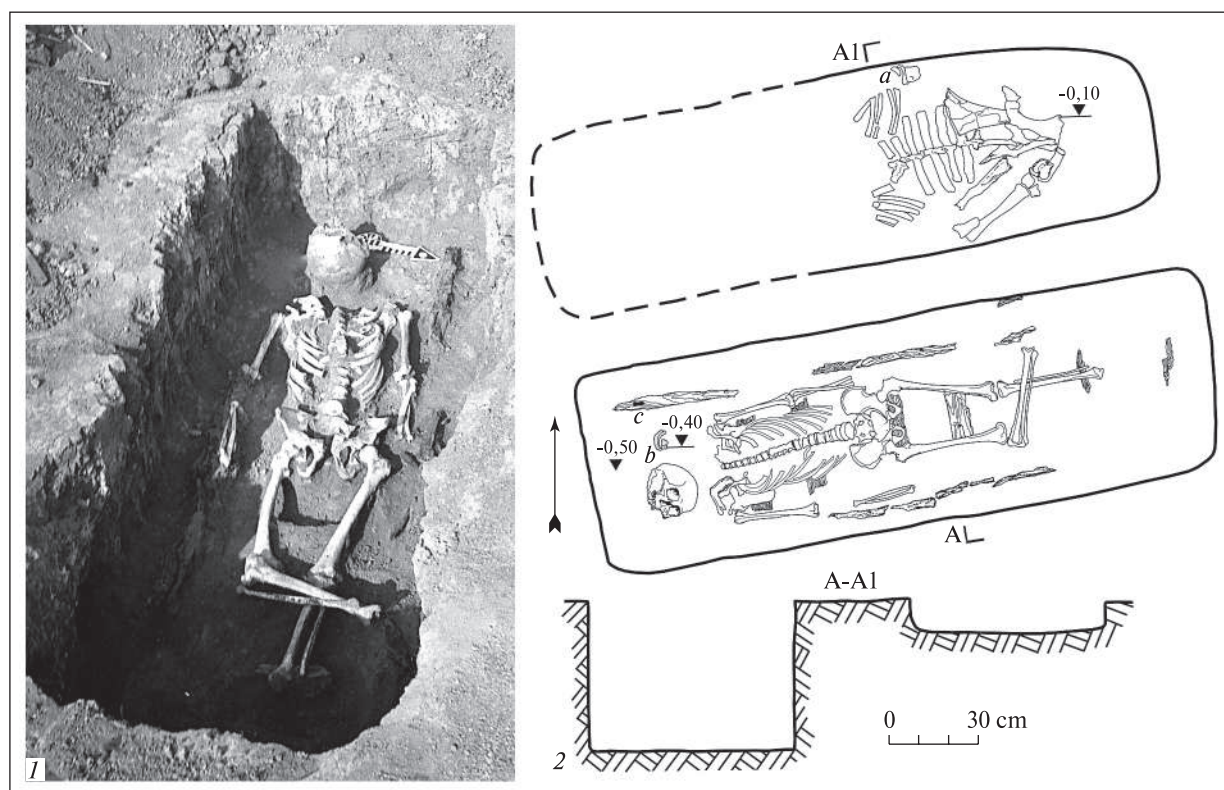

Рис. 11. Курган 10, поховання 7: 1 — фото; 2 — плани та перетин (а — фрагменти залізного стремені; b — фрагменти посудини; c — паз в дерев'яній деталі)

які кістки скелета, зокрема череп, зміщені під час пограбування. Похований лежав у решітчастому гробовищі, яке складалося з поперечних дощок, завширшки 8,0 см (на дні простежено дев'ять таких дощок). Ці дошки кріпилися через рівні проміжки до повздовжніх лаг за допомогою пазів. Збереженість дерева дуже погана. Довжина гробовища становила 1,9 м, ширина — 0,5 м.

Скелет лежав на спині у випростаному положенні (гомілкові кістки правої ноги зміщені), головою на захід. Руки випростані вздовж тіла. У заповненні, трохи вище дна ями, у районі черепа, у зоні пограбування знайдені кілька фрагментів кружального горщика (1). Під тазом були відмічені дрібні фрагменти срібної із позолотою фольги, яка розпадалася від дотику.

За 0,4 м на північ від ями поховання, паралельно, знаходилася інша яма з похованням коня. Частина ями разом із верхньою частиною скелета коня були повністю зруйновані під час пограбування. Залишилася тільки нижня частина коня з підігнутими кінцівками. У первинному вигляді яма мала прямокутну форму, очевидно, завдовжки, аналогічна ямі поховання людини, завширшки 0,65 м, а глибина в суглинку становила всього 0,1 м (0,5 від «0»). Кінь був покладений головою на захід. Біля ребер, праворуч, були відмічені фрагменти залізного стремені дуже поганої збереженості.

Опис знахідок:

1. Невеликі фрагменти верхньої частини кружального горщика «давньоруського вигляду» (Евглевский, Потемкина 1994,

с. 92)³, орнаментованого на плічках прокресленими паралельними лініями⁴.

Деякі висновки

Таким чином, був досліджений цікавий комплекс середньовічних поховань (табл. 1). У першу чергу виникає питання щодо невеликих глибин залягання поховань, особливо в підбоях. Дитячі поховання 2 та 3 взагалі знаходилися на рівні суглинку. Є підстави вважати, що поховання були впущені з природних підвищень, розораних у новітній час, але первісна висота дозволяла робити підбої навіть у гумусі. На таку думку наводить також і той факт, що курган 7 був споруджений за доби пізньої бронзи саме над таким природним підвищенням. Його залишки добре фіксувалися в профілі центральної бровки цього кургану на висоту 0,35 м, завдовжки 6,0 м. Те, що поховання в так званому кургані 8 представляли ґрунтовий могильник, особливих заперечень не викликає. Але ці поховання могли також мати певні ознаки на давній поверхні, враховуючи їхнє планомірне розміщення дугою. Залишається під питанням, чи споруджувалися невеликі насипи над похованнями, оточеними ровами, чи останні оточували також природні підвищення.

³ Термін «кераміка давньоруського вигляду» був запропонований названими авторами, оскільки точне походження останньої, як вони вважають, не встановлене (Евглевский, Потемкина 1994, с. 92).

⁴ Тісто було дуже крихким, фрагмент розсипався після вилучення з вологого чорноземного заповнення ями. Профіль вінця встановити не вдалося.

Таблиця 1. Основні дані про поховання могильника

№	Курган/поховання	Орієнтація / особливості	Конструкція	Інвентар
1	8/1 (доросла людина)	Пд / ліва рука зігнута	підбій + гробовище	шиферне кільце + залізне кільце
2	8/2 (дитячий I)	ПчЗх / розворот на лівий бік (?)	підбій + заклад з каменів	
3	8/3 (дитячий I)	Пд / права рука зігнута	підбій + заклад з каменів	
4	8/4 (доросла людина)	ПдЗх / права рука зігнута, розворот на ліву сторону	яма з уступами + дерев'яне перекриття	
5	8/5 (чоловік ?, возм.)	ПдЗх / праве крило тазу та променеві кістки зміщені	підбій	фрагмент бронзової з позолотою дужки від головного убору
6	9/6 (юнак)	Зх / кістки переміщені	підбій + кінь	ліпний горщик з ручкою
7	10/7 (чоловік ?, зріл. ?)	Зх / Череп та гомілкові кістки правої ноги зміщені	яма + гробовище + кінь в окремій ямі	фрагмент гончарного горщика давньоруського вигляду

* Антропологічні визначення Л.В. Литвинової (Круц та ін., 1986).

Важко сказати, чи становить ґрунтовий могильник із п'яти поховань та два поховання з ровами єдиний одночасний комплекс. Різниця між ними досить суттєва, але з іншого боку, усі вони займають досить специфічну компакту територію між двома давнішими курганами, що, очевидно, не можна пояснювати лише випадковістю.

Поховальний обряд ґрунтового могильника вирізняється: по-перше, положенням похованих з орієнтацією в південному напрямку, за винятком поховання 2, орієнтованого на північний захід; по друге, зігнутістю однієї з рук, із положенням кисті на тазових кістках (поховання 1, 3, 4, можливо 2; у похованні 5 положення однієї із рук порушене). Також слід відмітити використання каменю в закладках підбоїв дитячих поховань 2 та 3, який відсутній у найближчих околицях і лише в деяких випадках використовувався при похованнях від доби енеоліту до пізньої бронзи в цьому і в південніших прилеглих регіонах, що засвідчили розкопки Запорізької експедиції з 1981 по 1985 рр.

Чіткі ознаки пограбування відмічені в трьох похованнях — одного (поховання 5) в ґрунтовому могильнику та двох, оточених ровами (поховання 6 та 7). У двох останніх випадках були зруйновані верхні частини кінських скелетів. Саме в цих трьох похованнях були знайдені залишки інвентарю. На жаль, інвентар не дає надійної інформації для датування поховань. Можна зробити лише певні припущення. Зокрема фрагмент деформованої дужки з бронзової позолоченої тонкої пластини з поховання 5 нагадує частину від прикрас головних уборів, так званих «рогів», добре знайомих за зображеннями на жіночих половецьких статуях (Плетнева 1974, с. 41—42) та з поховань. Наприклад, М.Л. Швецов згадує 35 поховань із прикрасами цього типу, називаючи їх «очіллям» головного убору (Швецов 1993)⁵. У нашому випадку представлене одне напівкільце, або ж дужка, зруйнованої грабіжниками верхньої частини скелету. Це напівкільце було лише частиною «очілля». М.Л. Швецов наводить приклади збережених у похованнях «очілля», які склалися, зокрема, з 20 таких напівкілець на кожному з них, нашитих на обтягнуті тканиною валики (Швецов 1993, с. 107, рис. 1, 8; 9)⁶. Опис такого «очілля» наводив та-

кож О.М. Загребельний (Загребельний 1976, с. 29). Стосовно датування, М.Л. Швецов вказує, виходячи з розгляду інших знахідок у похованнях з «очіллями», на XII — першу половину XIII ст., при цьому відзначаючи відсутність у його вибірці поховань «явно золотоординських» (Швецов 1993, с. 108—111)⁷.

Знаходження посуду «давньоруського вигляду» не є унікальним явищем. Зокрема В.М. Шалобудов розглядає серію подібних поховань із розкопок експедиції Дніпропетровського державного університету в Орельсько-Самарському межиріччі (Шалобудов 1993). Він відносить сім таких горщиків⁸ до половецького часу, датування поховань з якими припадає на XII — початок XIII ст., відзначаючи при цьому, що в золотоординський час давньоруська кераміка зникає в похованнях, хоча і продовжувала вироблятися в південноруських землях (Шалобудов 1993, с. 101—102).

Ширша вибірка поховань із посудом «давньоруського вигляду» на території між Дніпром та Доном представлена в іншій роботі, в якій автори оперують знахідками з 29 поховань та одного кургану-кенотафу (Евглевский, Потемкина 1994, с. 78, рис. 1)⁹. Весь посуд був поділений на шість типів, у залежності від форми вінець, тому використати цей принцип для нашої знахідки неможливо. Поховання із цим посудом та іншим інвентарем, а також за наявності різних поховальних конструкцій, автори відносять до різноетнічного населення, у тому числі ототожнюють із половецьким етносом, зокрема на лівобережжі Нижнього Подніпров'я, а також між річками Вовча та Самара (Евглевский, Потемкина 1994, с. 85—87). Хронологічне положення поховань із керамікою «давньоруського вигляду» автори визначають у межах XII — першої половини XIII ст. (Евглевский, Потемкина 1994, с. 88).

шитих бронзових «напівкілець», а суцільними накладками дугоподібних бронзових рельєфних пластин. Найближча від нашого пункту знахідка таких «очілля» була зроблена в 1989 р.і автором західніше, біля с. Високе Михайлівського р-ну Запорізької обл., курган 2, поховання 3 (матеріали готуються до публікації).

⁷ Автору не зовсім зрозуміле датування першою пол. XIII ст. (див. також нижче), оскільки воно охоплює час вторгнення Чингізидів. Вірніше було б зупинитися на першій третині XIII ст.

⁸ За його термінологією — горщики слов'янського типу.

⁹ Частина комплексів, опублікованих В.Н. Шалобудовим не увійшла в цю вибірку (Евглевский, Потемкина 1994, с. 96).

⁵ Правда, це поховання було визначено як чоловіче, але під питанням (табл. 1).

⁶ Інший тип «очілля» представлений не з окремо на-

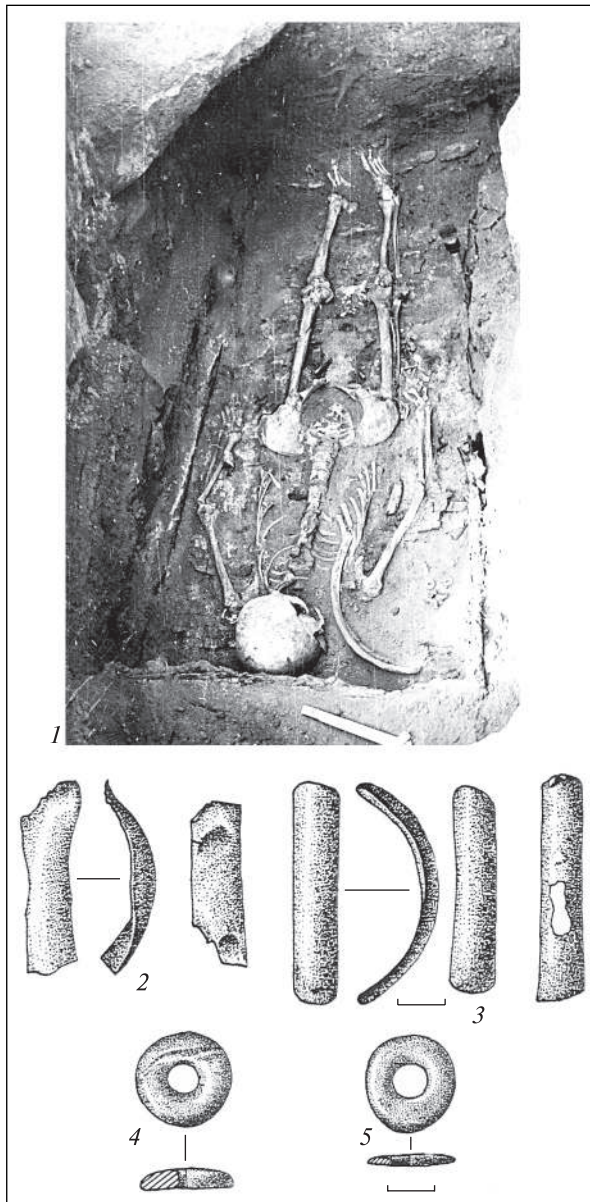

Рис. 12. с. Велика Білозерка, курган 11: 1 — загальний вигляд поховання; 2—3 — срібні із позолотою дужки від «очілля»; 4—5 — шиферні кільця (фото та малюнки за: Отрошенко и др. 1975, табл. LXXXII)

Найближча знахідка горщика «давньоруського вигляду» походить із пограбованого половецького поховання 7 в кургані 5, здійсненого в ямі з виступами, головою в південно-західному напрямку, біля смт Пришиб Михайлівського р-ну Запорізької обл. (Рассамакин, Колосов 1992, с. 13—15, рис. 13; 14).

Горщик із поховання 6 кургану 9, порівнюючи його із вибіркою посуду, знайденого в похованнях середньовічних кочовиків (Евглевский, Потемкина 1994; 2000, с. 213—223), близький, з однієї сторони, до одноручних горщиків, а з іншої сторони, за наявності носика-зливу — до глечиків. Однак за відсутності ви-

сокої горловини маємо своєрідний гібридний глечикоподібний одноручний горщик. У порівнянні з опублікованими вибірками одноручних горщиків (чотири знахідки) та глечиків (14 знахідок) (Евглевский, Потемкина 2000), у цьому випадку без іншого супроводжувального інвентарю наша знахідка не може бути надійно датована. Досить схожий за формою та технологією горщик, але без ручки і носика-зливу, був знайдений автором у непограбованому похованні 3 кургану 30 біля с. Виноградне Токмацького р-ну Запорізької обл., яке знаходилося дещо південніше місця нашої знахідки (Рассамакин 2003, с. 216, рис. 5, 3). У цьому похованні, здійсненому в ямі з виступами, скелет лежав у труні, зробленій з колоди, перекритої дошками, і був орієнтований на захід, із невеликим відхиленням на південь. Наявність серед інших речей фрагмента прямої гривні в руці та бронзового казана біля ніг, за труною, вказує на половецьку поховальну традицію, але без надійного датування (Рассамакин 2003, с. 222—227). Найточніша аналогія горщику, включаючи близькі розміри, була знайдена в похованні 2 кургану 1 біля с. Білорецьке Веселівського р-ну Запорізької обл. (з 2016 р. — с. Мала Михайлівка). Поховання у випростаному положенні, головою на північний схід, було розміщене в решітчастому гробовищі, супроводжувалося одноручним горщиком, який також мав носик-злив. На плічках горщик був орнаментований рядком відбитків зубчатого штампу, а на дні знаходився тампоподібний знак, схожий на п'ятипроменеви зірку. Поверхня горщика вкрита шаром нагару. Крім горщика були знайдені залізний ніж та свинцеве кільце, плаковане бронзовою пластиною із позолотою (Отрошенко та ін. 1980, с. 28—29).

Так звані шиферні кільця з поховання 1 кургану 8 можна вважати продукцією овруцької пірофілітової індустрії. Початок промислового видобутку пірофілітового сланцю та широке розповсюдження виробів із нього, зокрема прясел, дослідники відносять до середини X — рубежу X—XI ст., а занепад — до часу монголо-татарського вторгнення, але й не виключають існування його видобутку до середини XIII—XIV ст. (Томашевський та ін. 2003, с. 131—137; Павленко 2010). У похованнях половецького часу подібні знахідки рідкісні. Одне з таких поховань (2) було досліджене в 1975 р. в кургані 11 біля с. Велика Білозерка Великобілозерського р-ну Запорізької обл. Померлий лежав у решітчастому гробовищі, у випростаному положенні, орієнтований головою на схід. Похован-

ня супроводжувалося залишками двоколісної повозки та опудалом коня. Серед інвентарю, який належав знатній жінці, можна відзначити срібну виту гривну на шиї, скроневі срібні підвіски, браслети, залишки «очілля» («рогів») головного убору зі срібними позолоченими дужками, аналогічними описаній автором. Біля правого плеча знаходилися два шиферні кільця, діаметром 2,0 см і завтовшки 25 мм та 45 мм. Вони повністю відповідають опублікованим у цій роботі (Отрошенко и др. 1975, с. 171—174; табл. LXXXII, 6, 7) (рис. 12). Найцікавіше те, що під ребрами знаходилася золота візантійська монета, по краям якої, за межами зображень, були зроблені невеликі отвори. Монета відноситься до правління Іоана II Комніна (1118—1143 рр.). (Отрошенко и др. 1975, с. 173; табл. LXXXIV). Можливо, монета могла носитися довгий час як талісман, але датування поховання за межами XII ст. малоімовірно.

Таким чином, підсумовуючи розгляд поховань біля с. Жовтневе (нині с. Покровське), автор схиляється до того, щоб віднести їх до половецького періоду, не пізніше першої третини XIII ст. Але залишає це питання для дискусії, оскільки є певні сумніви, виходячи з орієнтації більшості поховань ґрунтового могильника в південному напрямку та використання каменю в закладах підбоїв дитячих поховань (курган 8). Сама наявність такого могильника є унікальним явищем не лише цього регіону.

- Загребельный А.Н. Половецкий женский головной убор. *Открытия молодых археологов Украины* (ред. В.Д. Баран). Киев, 1976, ч. 2, с. 28—29.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Позднекочевнические погребения с керамикой древнерусского облика из Северо-Восточного Приазовья. *Донецкий археологический сборник*. 1994, вып. 5, с. 78—96.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских народов развитого средневековья. *Донецкий археологический сборник*. 1997, вып. 7, с. 47—76.

- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских народов развитого средневековья. *Степи Европы в эпоху средневековья*. 2000, т. 1, с. 209—226.
- Круц С.И., Потехина И.Д., Шепель Е.А., Сегада С.П., Назарова Т.А., Литвинова Л.В., Рудич Т.А. Палеоантропологический каталог коллекций Института археологии АН УССР. *Научовий архів ІА НАН України*. Планова тема, № 1986/118.
- Отрошенко В.В., Болдин Я.И., Гошко Т.Ю., Ляшко С.Н., Ковалев Н.В., Кравченко С.Н., Пустовалов С.Ж., Рассамкин Ю.Я., Салий Н.Г., Савовский И.П. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 году. *Научовий архів ІА НАН України*. № 1981/10, с. 38—95.
- Отрошенко В.В., Болтрик Ю.В., Ляшко С.Н., Никитенко М.М., Попандопуло З.Х., Савовский И.П., Томашевский В.А., Шелапов С.М., Шилов Ю.А., Шкарбан А.С. Отчет Запорожской экспедиции за 1975 год. *Научовий архів ІА НАН України*. № 1975/2.
- Отрошенко В.В., Ковалев Н.В., Пустовалов С.Ж., Рассамкин Ю.Я., Салий Н.Г., Гольшкіна В.И., Дорофеев В.В., Полин С.В. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 году. *Научовий архів ІА НАН України*. № 1980/5.
- Гольшкіна В.И., Дорофеев В.В., Полин С.В. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 году. *Научовий архів ІА НАН України*. № 1980/5.
- Павленко С.В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*. 2010, вип. 1, с. 157—166.
- Плетнева С.А. *Половецкие каменные изваяния. Свод археологических источников*. 1974, Е4-2.
- Рассамкин Ю.Я. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. *Степи Европы в эпоху средневековья. Половецко-золотоордынское время*. 2003, т. 3, с. 207—230.
- Рассамкин Ю.Я., Колосов Ю.Г. Курганная группа у пгт. Пришиб. Киев, 1992.
- Томашевський А.П., Павленко С.В., Петраускас А.В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія. *Село Кіївської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ, 2003, с. 131—137.
- Шалобудов В.Н. Позднекочевнические погребения с керамикой (по материалам экспедиции ДГУ). *Проблемы археологии Поднепровья* (ред. И.Ф. Ковалева). Днепропетровск, 1993, с. 91—104.
- Швецов М.Л. О головном уборе половчанки. *Проблемы археологии Поднепровья* (ред. И.Ф. Ковалева). Днепропетровск, 1993, с. 104—114.

Надійшла 03.07.2018

Ю.Я. Рассамкин

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела энеолита—бронзы Института археологии НАН Украины

КОМПЛЕКС СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОГРЕБЕНИЙ ВОЗЛЕ с. ЖОВТНЕВЕ (ПОКРОВСКОЕ) В БАССЕЙНЕ р. МОЛОЧНАЯ

Автор публикует интересный по составу и местоположению (у основания двух курганов эпохи бронзы) комплекс из семи средневековых погребений, пять из которых представляли ґрунтовый могильник, размещаясь дугой через равные промежутки. Четыре из них были ориентированы в южном направлении, одно — в северо-западном. В двух случаях использовался камень для закладок подбойных могил. Рядом с могильником были совершены два погребения, сопровождавшиеся полными скелетами лошадей, с западной ориентацией. Оба погребения были окружены рвами с проходами. Некоторые погребения были ограблены. Инвентарь незначительный: два пірофілітові кільця і одне залізне; бронзова с позолотой дужка от головного убора с так называемыми рогами; фрагмент

верхней части сосуда древнерусского облика и лепной сосуд с ручкой и оформленным в виде носика-слива горлом. Анализ этого незначительного инвентаря позволяет датировать этот комплекс погребений половецким временем.

К л ю ч е в ы е с л о в а: половцы, грунтовый могильник, посуда, пиррофилитовые изделия, датировка.

Yurii Ya. Rassamakin

Ph.D., Scientific Researcher of the Chalcolithic and Bronze Ages Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

THE COMPLEX OF MEDIEVAL BURIALS OF NOMADS NEAR ZHOVTNEVE VILLAGE (POKROVSKE) IN THE MOLOCHNA RIVER BASIN

The author is publishing the interesting complex consisting of seven medieval burials, located at the edge of the two barrows of the Bronze Age. Five burials composed the flat burial ground and were placed in an arc at regular intervals. Four of them were oriented to the South, one — to the North-West. There was used a stone mortgaging in two niche graves. Beside the burial ground there were discovered two graves accompanied by complete skeletons of horses directed to the West. Both graves were surrounded by the ditches with passes. Some burials were robbed. The inventory of burials is not numerous — the two rings made of pyrophyllite and one iron ring, the bronze gilded arch of a headdress (so-called “horns”), the fragment of upper part of the vessel of the Ancient Rus type and the hand-made vessel with a handle and a neck in form of spout. Analysis of the grave goods allows to date the complex of burials to the Cumanic time.

К е y w o r d s: Polovtsians, burial ground, ware, pyrophyllite products, dating.

References

- Evglevskii A.V., Potemkina T.M. Pozdnekochevnicheskie pogrebeniia s keramikoi drevnerusskogo oblika iz Severo-Vostochnogo Priazovia. *Donetskii arkhologicheskii sbornik*. 1994, no. 5, pp. 78-96.
- Evglevskii A.V., Potemkina T.M. O nekotorykh vidakh goncharnoi keramiki u vostochnoevropskikh nomadov razvitogo srednevekovia. *Donetskii arkhologicheskii sbornik*. 1997, no. 7, pp. 47-76.
- Evglevskii A.V., Potemkina T.M. O nekotorykh vidakh goncharnoi keramiki u vostochnoevropskikh nomadov razvitogo srednevekovia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*. 2000, vol. 1, pp. 209-226.
- Krutc S.I., Potekhina I.D., Shepel E.A., Segeda S.P., Nazarova T.A., Litvinova L.V., Rudich T.A. Paleoantropologicheskii katalog kollekcii Instituta arkhologii AN USSR. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. № 1986/118.
- Otroshchenko V.V., Boldin Ia.I., Goshko T.Yu., Liashko S.N., Kovalev N.V., Kravchenko S.N., Pustovalov S.Zh., Rassamakin Iu.Ia., Salii N.G., Savovskii I.P. Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1981 godu. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. № 1981/10, pp. 38-95.
- Otroshchenko V.V., Boltrik Yu.V., Liashko S.N., Nikitenko M.M., Popandopulo Z.Kh., Savovskii I.P., Tomashevskii V.A., Shelapov S.M., Shilov Yu.A., Shkarban A.S. Otchet Zaporozhskoi ekspeditsii za 1975 god. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. № 1975/2.
- Otroshchenko V.V., Kovalev N.V., Pustovalov S.Z., Rassamakin Yu.Ya., Salii N.G., Gokyshkina V.I., Dorofeev V.V., Polin S.V. Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1980 godu. *Naukovyi Arhiv IA NAN Ukraine*, № 1980/5.
- Pavlenko S.V. Ovrutska serednovichna pirofilitova industriia: rezultaty, problemy ta perspektyvy doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2010, no. 1, pp. 157-166.
- Pletneva S.A. Polovetckie kamennye izvaianiiia. *Svod arkhologicheskikh istochnikov*, E4-2, 1974.
- Rassamakin Yu.Ya. Pogrebenie znatnogo kochevnika na reke Molochnoi: opyt rekonstruktsii veshchevogo kompleksa. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*. Polovetcko-zolotoordynskoe vremia. 2003, vol. 3, pp. 207-230.
- Rassamakin Yu.Ya., Kolosov Yu.G. Kurgannaia gruppa u pgt. Prishib. Kyiv, 1992.
- Tomashevskii A.P., Pavlenko S.V., Petrauskas A.V. Ovrutska serednovichna pirofilitova industriia. *Selo Kiiivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv, 2003, pp. 131-137.
- Shalobudov V.N. Pozdnekochevnicheskie pogrebeniia s keramikoi (po materialam ekspeditsii DGU). *Problemy arkhologii Podneprovnia* (ed. I.F. Kovaleva). Dnepropetrovsk, 1993, pp. 91-104.
- Shvetcov M.L. O golovnom ubore polovchanki. *Problemy arkhologii Podneprovnia* (ed. I.F. Kovaleva). Dnepropetrovsk, 1993, pp. 104-114.
- Zagrebelnyi A.N. Polovetckii zhenskii golovnoi ubor. *Otkrytiia molodykh arkhologov Ukrainy*, vol. 2 (ed. V.D. Baran). Kyiv, 1976, pp. 28-29.